

İSLÂM KÜTÜPHANELERİ ¹

Çevirenler:

Osman ERSOY-Özer SOYSAL

James Westfall Thompson'un *The Medieval Library* (New York, Hafner, 1957) adlı eserinin S. K. Padover tarafından yazılan *Muslim Libraries* bölümünün çevirisi olarak sunduğumuz bu metin, Anadolu'nun dışında kalan Orta Doğu, Kuzey Afrika ve İspanya İslâm kütüphanelerinin bir tarihçesini vermektedir.

Bilindiği üzere, İslâm kütüphaneleri üzerinde yazılmış Türkçe eser ve makale hemen hemen yoktur. Son yıllarda Osmanlı Devri kütüphaneleri ile ilgili olarak *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*'nde değerli yazılar yayınlanmaktadır. Fakat, Anadolu Selçukluları Devri'ne âit Kütüphaneler konusunda henüz gereği kadar bilgiye sahip değiliz. Doğu ve Batı kaynaklarında dağınık durumda olan bilgilerin değerlendirilmesi zamanının geldiğini sanıyoruz. Ayrıca çeşitli seyahatnamelerde kütüphanelerle ilgili bir hayli malûmatın bulunduğu anlaşılmaktadır. Batı ve Doğu dillerine vâkıf araştırmacıların bu dağınık bilgileri, modern kütüphanecilik açısından kıymetlendirerek gün ışığına çıkarmaları gerekmektedir.

Burada çevirisini sunduğumuz yazının bir diğer özelliği de, İslâm kütüphaneleri konusunda çalışacaklara zengin bir bibliyografya temin etmiş olmasıdır.

¹ İslâm kütüphaneleri konusunda en güzel ve hatta bazı meseleler için en geniş bilgi, Bayan Ruth Stelhorn Mackensen'in *American Journal of Semitic Languages and Literatures*. LI, LII, LIII, ve LIV (1935-37) de çıkan yazılarında bulunur. Buradaki yedi makale, Emeviler devrini içine alır. Aynı yazarın "Four Great Libraries of Medieval Baghdad", adlı tek bir makalesi, *Library Quarterly*, II (1932), 279-99, dergisinde çıkmış olup, aynı konunun Abbasiler devrine âittir. Müslüman Mısır ve İspanya kütüphanelerine dair geniş bilgi veren bir yazı yoktur. Khuda Bukhsh'nin "The Islamic Libraries", *Nineteenth Century*, LII (1902), 125-39, yazısı ise kısa bir özette ibarettir. Bu yazının amacı, 12 ve 13. yüzyıllarda bilhassa Sicilya ve İspanya yolu ile Batı Avrupa kültürü üzerine bir kültür hazinesi olarak, kuvvetli bir te'sir icra etmiş olan İslâm kütüphanelerinin durumu ve muhteviyatı hakkında okuyuculara bir fikir vermektir.

Bu çeviride, yer, kişi, kurum, ve eser adları, mümkün merteye dilimizde yaygın olan şekilleri ile verilmeye çalışıldı. Transkripsiyon yapılması gereken hallerde *İslâm Ansiklopedisi*'ne uyuldu. Yabancı olan bazı adlar metindeki şekilleri ile bırakıldı ve metinde görülen bazı yanlışlıklar da esas kaynaklarına inilerek düzeltildi.

İsa'dan sonra 632 de ölen Muhammed'den önce, Araplar kayda değer bir yazılı edebiyata sahip olamamışlardı. O zaman, menkibeler, şüirler ve yegâne tarih şekli olan şecereler nesilden nesile ağızdan naklediliyordu. Arap Halk Edebiyatı, genel olarak, bugün de aynı karakteri taşımaktadır. Muhammed, okuma yazma bilmezdi. Kuran, ölümünden bir yıl sonraya kadar, muntazam bir kitap halinde toplanamamıştı. Arap edebiyatının büyük bir kısmı, dil ve yazı bakımından Arapça olmasına rağmen, İran asıllıdır. Halbuki, Arabî ilimler, Yunan ve Hintlilerden alınmıştır. Bu sebepten, İslâm kütüphanelerinin tarihini, Arapların VII. Yüzyıl'da İran İmparatorluğu ve Mısır'ı fetihlerinden sonra, İran edebiyatı ve Yunan ilimlerini adapte etmeleri ile başlatmak gerekir.

Greko-Romen Doğu'nun kültür tarihinde İsa'dan Önce 330 ile İsa'dan Sonra 225 yılları arası gerileme yahut duraklama devri idi. Bu çağ, Doğu'da Partlar'ın hakimiyetine rastlar ki bunlar medeniyet bakımından Persler'den bir hayli geri idiler. Bu devirde en önemli değişiklik, Eski Pers dili ve onunla birlikte Eski Pers edebiyatının kaybolması ile bunların yerini, Aramî diline yakın olan Samî dil ile Arî dil karışımı olan yeni bir dilin, Pehlevî dilinin alması olmuştur. Pehlevice, 14 harften ibaret fakir bir dildi. Eski Pers edebiyatından, birkaç dinî eserden başka bir şey kalmamış, üstelik çok geçmeden bu eserler de, din adamlarından başkası tarafından anlaşılabilir hale gelmiştir. Bu sebepten, Partlar devri, kitap ve edebiyattan yoksundur.

İsa'dan Sonra 226 da Part hakimiyeti, Eski Pers hanedanından gelen Sasan tarafından yıkılınca, Hıristiyan, Yunan ve Suriyeli unsurların fazlası ile etkisi altında kalmış bir çeşit Pers rönesansı gerçekleşmiş oldu. Bu Yeni-Pers kültürü, en yüksek seviyesine VI. Yüzyılda İmparator Jüstinyen'in amansız çağdaşı Nuşirevan (531-579) yahut Büyük Husrev zamanında erişti. Onun kahramanlıklarla dolu saltanatı, Pers edebiyatını yeniden canlandırdı ve daha mühimi İran'a Yunan edebiyatını değilse bile Yunan felsefe ve ilmini soktu. Denilebilir ki Orta Zaman Doğu kütüphaneleri işte bu devirde başladı.

İsa'dan sonra 641 de son Pers İmparatorluğu üzerinde kurulan Arap hakimiyeti, Arap kültürünü son Pers kültürü ile doğrudan doğruya temasa getirdi ve çok geçmeden fatihler fethedildiler. Fakat, V ve VI. Yüzyıllarda Pers kültürü büyük ölçüde Yunan etkisi altında kalmıştı; bu yüzden, Araplara hakim olan kültür, Yunan-Pers kültürü oldu. Yunan düşünüşünün Doğu'ya geçmesi, Suriyelilerin aracılığı ile olmuştur. Antakya, Beyrut ve özellikle Urfa okullarında Yunan felsefe ve ilminin başlıca eserleri Süryaniceye çevrildi; fakat, Suriyeliler Yunan edebiyatı, grameri ve belagat ilmine ilgisiz kaldılar. Hıristiyanlığın Nasturî mezhebinden olan Suriyeliler, bu yüzden, münkir sayılmasalar bile, ayırıcı (Şizma) kabul edilip, Doğu Roma yani Bizans Ortodoks hükümeti tarafından takip edilen, imparatorluk dahilinde kesin bir din birliği kurmak politikası icabı, tazyik ve zulüm altında tutulmuşlardı. Urfa okulu 487 de İmparator Zeno tarafından kapatılmış ve sürgün edilen öğretmenler Orta Çağ Pers İmparatorluğu'nun kalbi mesabesindeki Nusaybin'de himaye altına alınmıştı.

Bizans İmparatorluğu Ortodoks hükümetinin okullar üzerindeki baskısı, Atina okulunun ilmi serbestiye sahip yegâne yer olarak kalmasına kadar devam etti. Yunan ruhu ve öğreniminin yokolması, bu okulun 529 da İmparator Jüstinyen tarafından kapatılması sırasına rastlar. Daha sonra bu okuldaki öğretmenlerin yedisi sürgün edildi ve bunlar İran'ın son yerli hanedanı olan Sâsânilerin en büyük hükümdarı Nuşirevan'ın sarayına sığındılar.² Bu yüzden İran, VI. Yüzyıl'ın ortalarında Avrupa'da mahvolan Yunan felsefe ve ilminin filizlendiği bir ortam haline gelmiştir.³ Büyük çoğunluğunu Helenize olmuş Suriyelilerin teşkil ettiği yüzlerce mütercim, Yunan fikir dünyasının şaheserlerini Farsçaya çevirmeye memur edildiler. Böylece Araplar, İran'ı fethettiklerinde bir yandan yerli İran edebiyat ve ilminin, öbür yandan İran-Yunan felsefe ve ilminin mirasçısı oldular ve bu fikir ürünlerini Arapçaya çevirerek süratle kendilerine malettiler.⁴ Sonuç olarak, Araplar fethettikleri yerlerde emniyet içinde olduklarını hisseder etmez, oralardaki medeniyet ürünlerini yavaş yavaş kendilerine maletmeye koyuldular. Kütüphaneler, İran edebiyatı, Yunan felsefe ve ilmi düşünüşü ile ilgili kitaplarla dolmaya başladı ki bunlarda Arapça unsur olarak dil ve yazıdan başka bir şey yoktu.

² Bu yedi kişinin adları: Damascius, Simplicius, Eudalius, Periscianus, Hermias, Diogenes, ve Isidorus'tur.

³ Fakat, Yunan tıbbının ilimde hayatiniyetini devam ettirdiği söylenebilir.

⁴ Bununla ilgili olarak, W. Kusch, "Zur Geschichte der Syrier-Arabischen Uebersetzungsliteratur," *Orientalia*, VI (1937), 68-82, bakınız. Büyük Fransız bilgini Ernest Renan, Arap edebiyatının önemini ilk sezen adamdır.

Bununla beraber, fatihlerin bu düşünce seviyesine ulaşmaları için yaklaşık olarak iki yüz yıl süren ağır tempolu bir eğitim devresinin geçmesi icap etti. Araplar yüzyıllarca –belki de binlerce yıl– sınırlı boylarından başka hiç bir yerde dış dünya ile temasları olmadan, okuma ve yazmadan yoksun ve bu sebepten de kitaplardan ve okuma sevgisinden habersiz yaşadılar. Halkın çoğunluğu için yazı yazma, bir çeşit sihre alâmet, okuma ise, ölümlerden haber almak için yapılan bir nev’î âyin sayılıyordu. Bu gibi insiyâkî peşin hükümlerin çabucak ortadan kalkması düşünülemezdi.⁵ Fakat, Medain (Ctesifon) ve Nusaybin’den yayılan, İran ve Suriye–Yunan etkisi ile bu yıkıcı geleneklerin atılması ve cehaletin yokedilmesi yavaş yavaş gerçekleşti.

Arap aslından gelmeyen bu kültüre büyük ilgi gösteren ilk Müslüman hükümdar Halife Me’mûn (813–833) oldu. Me’mûn, çevresine çok sayıda Suriyeli mütercim ve müstensih toplayarak, İran’ın zaptında ele geçen Yunan–Süryanî–İran eserlerini Arapçaya çevirtti. Bu mütercimlerin en büyüklerinden biri, Suriyeli bir nasturî olan Eyyubül Ruhâvî yahut Urfa’nın Eyyubü (takriben 760–835) idi. Velût bir yazar olan Eyyubül Ruhâvî’den bugüne ancak iki eser kalmıştır. Bunlardan biri, köpeklerde kuduz hastalığı üzerine bir Risale diğeri felsefî ve tabiî ilimler ansiklopedisi olan *Hazineler Kitabı* (Book of Treasures) adlı eseridir.⁶ Yunanca ilmî eserlerden yaptığı çeviri veya adaptasyonlarla ün almış bir diğeri Suriyeli de Huneyn İbn İshak (809–877) tı. Oğlu ve yeğeni de onun yolunda yürümüşlerdir. Hipokrat ve Calinus’tan çeviriler yapan Huneyn İbn İshak’la Arap tıp tarihinin başladığı söylenebilir. Bundan sonra Batı Avrupa’da “Rhazes” diye tanınan Râzî gelir. Râzî, Araplaşmış bir İranlı olup, İslâm dünyasının en büyük hekimi ve iki yüzden fazla tıp kitabının yazarı idi. Bir talihsizlik eseri olarak, bu çevirilerin yapıldığı asıl Yunan metinleri imha edilmiş ve çoğu zaman İstanbul’un Haçlılar eline düşüş tarihi olan 1204 ten sonraya kadar, bu Yunan metinleri bulunamamıştır.⁷ Hıristiyanlığın bu en büyük merkezinin yağma edilmesi, çeşitli konularda yazılmış büyük bir yazma eserler topluluğunun dağılması ile sonuçlanmış; bu eserlerden çoğu yıllardan sonra Batı’ya ulaşmıştır.

⁵ İlk zamanlarda Arapların yazma ve okumadan şüphe edişleri için, S. Margoliouth, *Lectures on Arabic Historians* (Calcutta, 1930), 42-47 ss. bakınız. Ayrıca, F. Krenkow, “The Use of Writing for the Preservation of Ancient Arabic Poetry,” *A Volume of Oriental Studies Presented to E. G. Browne* (Cambridge, 1922), 261 v. d. sayfalara bakınız.

⁶ Arapça metin kaybolmuştur. A. Mingana tarafından “Woodbrooke Scientific Publications”, I (Cambidge, 1935) de Süryânice metinden edisyonu ve çevirisi yapılmıştır. Kritiği için, *Isis*, XXV (1936), 141-144 e bakınız.

⁷ A. H. L. Heeren, *Geschichte der classischen Literatur im Mittelalter*, I. 152-156.

Yunan, İnan ve Hint unsurların birleşmesinden meydana gelen Arabî ilimler, dört yüz yıl boyunca İslâm dünyasında yayılmaya ve gelişmeye devam etmiş; İslâm ülkelerindeki özel kütüphanelerle okul kütüphaneleri bu eserlerle dolmuştur. Eski İnan edebiyatının, Arap dilinde aldığı yeni şekli ile yayılışı daha kolay oldu. Nasıl İslâm ilimleri tarihinde ünlü adlar, Araplaşmış Suriyeli ve Yahudilere âit ise, aynı şekilde, Arap edebiyatı tarihinde de ünlü adlar, Araplaşmış İnanlılara âittir. Lâtin edebiyatının, tema ve şekil bakımından Yunan edebiyatının etkisi altında kalışı gibi, Arap edebiyatı da Eski İnan edebiyatının bir taklidi gibidir.

İslâm dünyasında kültürün en yüksek seviyesine ulaştığı XI ve XII. Yüzyıllar'da yaratıcı fikirlere ve ilme hayranlık ve saygı artmış; sayısız kütüphane kurulmuş ve kitap ticareti büyük ölçüde gelişmişti. Bu sıralarda İnan'dan geçen ünlü bir İlâhiyatçıyı görmek için köylerdeki bütün halk yollara dökülmüştü. Tüccar ve san'atkârlar eşyalarını onun yoluna atmış; ona zarif ve güzel hediyeler verilmiş ve çiçek yağmuruna tutulmuştu.⁸

Bağdat, kütüphanelerinin çokluğu ile parlak bir çağa girmişti. Daha Halife Me'mûn'dan önce, babası Hârûn-ül Reşid zamanında Arap tarihçisi Ömer-ül Vakîdî'nin (736-811) yüzyirmi deve yükü kitabı vardı.⁹ Me'mûn'un "Beytül Hikme" (Bilgelik Evi) 813 ten biraz sonra kuruldu. Vezir Erdeşir (1024) 991 sıralarında "Bilgi Evi" ni kurdu. Nizâmîye Medresesi veya Koleji 1064 te kuruldu. Mustansiriye Medresesi ise Moğolların Bağdat'ı tahribinden tam yirmi beş yıl önce, 1233 te kuruldu.¹⁰ Buralarda büyük kitap koleksiyonları vardı ve bunlar kısmen halkın yararlanabileceği bir nitelikte idiler. Bir kitapçının oğlu olan İbnü'n-Nedim tarafından 987 tarihlerinde düzenlenmiş olan liste veya *Fihrist*¹¹ ten anlaşıldığına göre Bağdat'ta çok sayıda özel kütüphane de vardı. Kitaplar, yazarlar ve kitap ticareti konusunda verdiği bilgilerin genişliği ve mahiyetinden, muhtemelen kendisinin de kitapçı olduğu yargısına varılabilir. Baykânî (1033) adındaki bilgin de çok olan kitaplarını taşımak için altmışüç büyük sepet ve iki sandığa ihtiyaç duymuştu. Bir başka kitap meraklısı da *Fihrist* yazarının arkadaşı olan Hadîse'li Muhammed İbn El-Hüseyn idi. Nadir yazmalardan ibaret olan koleksiyonu çok kıymetli olduğundan kilit altında tutuluyordu.

⁸ A. Mez, *Die Renaissance des Islams* (Heidelberg, 1922), 163-64.

⁹ Margoliouth, *op. cit.*, 192; A. Grohmann, "Bibliotheken und Bibliophilen in islamischen Orient", *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien* (Vienna, 1926), 439. s.

¹⁰ O. Pinto, "The Libraries of the Arabs during the Time of the Abassids," *Islamic Culture*, III (1929), 223-24.

¹¹ Ed. G. Flügel (Leipzig, 1871-72); R. A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (Cambridge, 1933), 361-64. ss.

Bağdat'ın otuzaltı kütüphaneye sahip olduğu söylenir. Son kütüphane onbin cilt kitabı olan son vezir İbnül' Alkami'ye âitti. Bu kütüphane de diğerleri gibi, şehrin 1258 de Moğollar tarafından yağma edilmesi sırasında tahrip edilmiştir. Bağdat'ta aynı zamanda, sergi veya pazarlarda iş gören yüzden fazla kitap satıcısı ve kağıt, mürekkep, kalem vs. satan kırtasiyeciler vardı. Bunlardan bazıları naşir olarak da çalışıyor, sahip oldukları istinsahhanelerde uzman müstensihler kullanıyorlardı.¹² Bununla beraber, insanın farazî beyanlar karşısında dikkatli olması gerekir: Trablus'daki kütüphanede üç milyon kitabın mevcudiyetini ve bunun elli binin Kuran, seksen binin tefsir olduğunu ayrıca bu kütüphanede yüz seksen müstensihin çalıştığını kabul etmek bir hayli zordur.¹³ Trablus ilk Haçlı ordusu tarafından 1109 da yağma edildiği zaman, buranın nüfusu yirmi bin kadardı. Bunların başlıca işi, cam ve kağıt yapmaktı. Muhteşem bir camisi, zengin pazarları, 4-6 kat yüksekliğinde yapıları vardı.¹⁴ Haçlılar'ın, Trablus'ta kütüphaneyi ve her şeyi yıktıkları şüphe götürmez bir gerçektir. Kütüphanenin tahrip sebebini, burada çok sayıda Kuran gören bir keşişin bunların yakılmasını teşvik ettiği gerekçesine bağlamak mümkündür.¹⁵

Daha Doğu'da, İran'da, birçok özel kütüphane ve halk kütüphanesi vardı. Öğrenim, halifeler ve emirler tarafından her tarafta destekleniyordu. Buhara'da Samaniler, Suriye'de Hamdaniler ve Şiraz'da Büveyhiler bunlar arasında sayılabilir. Örneğin, Batı'da Avicenna diye ün salmış olan hekim ve filozof İbn Sînâ (980-1037) Sultan Nûh İbn Mansûr tarafından Saray'a davet edilmişti. O sırada onsekiz yaşında olan İbn Sînâ, Saray'da gördüğü ve kendisini hayrete düşüren kitap koleksiyonu hakkında der ki:

“Orada, raflara sıralanmış odalar dolusu kitaplar gördüm. Bir oda Arap dili ve şüri, öbürü hukuk ve başka ilimlere ayrılmıştı. Böylece her ilim dalına ayrı bir oda tahsis edilmişti. Eski Yunan yazarlarına âit bir kataloğu gözden geçirdim ve burada istediğim kitaplara baktım. Bu koleksiyonda öyle eserler gördüm ki çok az kimse adlarını işitmiş olabilirdi. Ben bile bunları ne önceleri görmüştüm, ne de sonraları görebildim.”¹⁶

¹² A. Von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Vienna, 1877), II, 483.

¹³ Bu hikâye ilkin, 1404 te ölen bir Müslüman yazar tarafından söylenmiştir. Pinto, *op. cit.*, 235-36 ss. bakınız.

¹⁴ R. Röhrich, *Geschichte des Königreichs Jerusalem* (Innsbruck, 1898), 78. s.

¹⁵ *Damascus Chronicle of the Crusades* (London, 1932), 89. s; J. S. Beddie, “Books in the East during the Crusades,” *Speculum*, VIII (1933), 240.

¹⁶ Nicholson, *op. cit.*, 265-66 ss.

Genç Âlim, hükümdarlık kütüphanesinden büyük ölçüde yararlandı. Bu kütüphanenin yanmasından bir müddet sonra, İbn Sinâ, hikmet sahibi tek adam kalmak amacıyla, yangını çıkarmakla itham edildi.¹⁷

Nûh İbn Mansûr ayrıca, çok değerli bir ilim adamı olan İbn Abbâd'ı (938-995) "Sahib" ünvanı ile yani başvezir olmak üzere davet etti. Abbâd'ın bu teklifi, kitaplarının taşınması için dört yüz deveye ihtiyaç olduğu gerekçesiyle red ettiği söylenir. Felsefe, ilim ve teknikle ilgilenen ve ilim adamlarına karşı çok âlicenap davranan Abbâd'ın çevresine yüz ilâ beş yüz dirhem arasında para ve elbise, bazan da bin dirhem para dağıttığı kaydedilmektedir.¹⁸ Rey şehrinde Vezir İbnül'Amîd (ölümü 971) sadece kuvvetli bir ilim adamı ve mahir bir mucit değil, aynı zamanda bir kitap aşığıydı. Amîd'in evi, 965 de bir mezhep mensupları tarafından basılmış, eşyası talan edilmiş ve bütün malı götürülmüştür. İbnül'Amîd'in kütüphanecisi İbn Miskeveyh bu olayla ilgili olarak şunları söyler:

"O, kitaplarını dünyadaki her şeyden fazla sevdiği için çok üzüldü. İlim, felsefe ve edebiyatın bütün dalları ile ilgili olmak üzere yüz deve yükünden fazla kitabı vardı. Beni görünce, kitaplarını sordu; O'na, kitapların emniyette olduğunu ve kimsenin dokunmadığını söyleyince neşelendi ve dedi ki, sen talihli bir insansın; her şeyin yerine bir yenisi konulabilir fakat kitapların konulamaz, ve güleç bir yüzle, yarın onları şu şu yerlere götür, dedi. İsteğini yerine getirdim. Bütün servetinden sadece kitapları kurtarılabilmışti".²⁰

İran'da her önemli şehir bir kütüphaneye sahipti.²¹ Nişabûr, İsfahan, Gazne, Basra, Şîrâz, Merv ve Musul'da kitap koleksiyonları bulunurdu. Şair İbn Hamdan (ölümü 935) Musul'da bir Bilgi Evi kurmuş ve burayı ilmin çeşitli konularında yazılmış eserlerle doldurmuştu. Burası, bütün ilim adamlarına açık olup, fakir olanlara da kâğıt parasız veriliyordu. Basra, gramercileri ile meşhurdur;²² Adududdevle (ölümü 982), tarafından bir kütüphane yaptırılmış ve burada okuyan yahut istinsahla uğraşanlara para verilmiştir.²³ İsfahan'da zengin bir arazi sahibinin 885 tarihinde bir kütüphane kurduğu

¹⁷ E. G. Browne, *Literary History of Persia* (London, 1909), II, 107.

¹⁸ Bukhsh, *op. cit.*, 132. s.

¹⁹ Mez, *op. cit.*, 95. s.

²⁰ *Ibid.*, 166. s.

²¹ E. Herzfeld, "Einige Bücherschätze in Persien", *Ephemerides orientales* (Leipzig, 1926), No. 28, 1-8, ss. bakınız.

²² *Cambridge Medieval History* (New York, 1923), IV, 291.

²³ Pinto, *op. cit.*, 224-25.

ve bunun kitapları için 300.000 dirhem harcadığı söylenir.²⁴ Nişabur Kadısı İbn Hibban (ölümü 965), şehire, “Kütüphanesi ve öğrencilerin kalacakları lısları havi ve onların geçimlerini de karşılayacak olan” bir ev miras bırakmıştı. Yalnız buradan kitaplar evlere ödünç olarak verilmiyordu.²⁵

İran kütüphanelerinin belki de en iyileri Şirâz ve Merv’de bulunanlardı. Şirâz’daki kütüphane, Büveyhî Sultanı Adududdevle (ölümü 982) tarafından saray civarında yaptırılmıştı. Kütüphane daha çok ilmi eserleri ihtiva ediyor ve bir müdür (vekil), kütüphaneci (hazin) ve bir nezaretçi (Müşrif) tarafından idare ediliyordu. Kitaplar, iki yanda depoların bulunduğu kemerli, uzun bir holde toplanmıştı. Her ilim dalının ayrı bir dolaba ve kataloga sahip olduğu bu kütüphanede, duvarlara dayanmış 1.85 metre yüksekliğinde ve 2.75 metre genişliğinde, ağaçtan oyma, kapıları yukarıdan aşağıya doğru kapanan kitap dolapları bulunmaktaydı.²⁶

On üçüncü Yüzyıl’da, Moğol istilâsı sırasında Merv’de, azından on kütüphane vardı. Bunlardan ikisi camilerde geri kalanı da medreselerde bulunmaktaydı. Ünlü coğrafyacı Yâkûtül Hamâvî (1178-1229) Merv’de üç yıl kalmış ve bu sırada kütüphanenin kitap iaresi konusunda kendisine gösterdiği kolaylıktan hayrete düştüğünü kaydetmiştir. Yâkûtül Hamâvî, “evimde iki yüz yahut bundan daha çok cilt ödünç alınmış kitap bulunurdu ve bunların değeri iki yüz dinar olmasına rağmen hiç bir zaman depozit bırakmazdım” demektedir.²⁷ Moğollar, Yâkût’u Merv’den kaçmaya zorlayınca kadar O, kütüphanelerden “büyük bir okuma aşkı” ile yararlanmıştı.²⁸

“Orada kaldığım üç yıl içinde, halkın sık sık yakalandığı Medine Kurdu (bir hastalık) istisna edilirse, başka bir zorlukla karşılaşmadım. Halka büyük zahmet veren bu hastalığa hemen hemen herkes yakalanıyordu. Tatarlar’ın gelişi ve her şeyi mahvedişleri olmasaydı. . . . halkın âlicenaplığı, nezaketi ve yardımseverliği ile kitaplarının çokluğu yüzünden ölünceye kadar oradan ayrılmazdım. Şehiri terkettiğimde orada on vakıf kütüphanesi bulunuyordu ki kitaplarının sayısı bakımından o zamana kadar görmediğim zenginlikteydi. Bunlardan ikisi cami kütüphanesiydi. Cami kütüphanelerinden

²⁴ S. Khuda Bukhsh, “The Renaissance of Islam,” *Islamic Culture*, IV (1930), 295.

²⁵ *Ibid.*, 297. s; Grohmann, *op. cit.*, 441. s.

²⁶ Von Kremer, *op. cit.*, II, 483-84; Grohmann, *op. cit.*, 436-37; Pinto, *op. cit.*, 228. s.

²⁷ Pinto, *op. cit.*, 215. s.

²⁸ Browne, *op. cit.*, II, 431-32. Önemli bir İran kütüphanesinin de Hulvân’da olduğuna işaret edilmiştir. Bir çağdaş şair burasını “aklın hazinesi, buluşma ve Tumult’un yeri, yabancı ve yerli okumuş ve seçkin kişilerin merkezi” diye süslü bir dille öğmüştür (Grohmann, *op. cit.*, 439. s.

biri Aziziye olup, Zencânî yahut İbn Ebu Bekir'in azadlı kölesi olan Azizüddin Ebu Bekir tarafından vakfedilmişti. Mesleğinin başlangıcında Merv çarşısında meyve ve çiçek satarken Sultan Sencer'in Şerbetçibaşlığı'na seçilen Ebu Bekir, sonraları, Sultan'ın Kilercisi olarak büyük iltifat görmüştü.... Kütüphane'de on iki bin cilt (deri kaplı) kitap vardı. Diğer kütüphaneye Kemaliye deniliyordu ki kimin adına yapıldığını bilmiyorum. .

Şerefülmülk Müstevfi (Maliye Nazırı) Ebu Saad Muhammed İbn Mansûr'un Camii'nde de bir kütüphane vardı. Müstevfi, Hicri 494 de öldü; Hanefî mezhebiniydi.

Bir başka kütüphane, Nizamülmülk El-Hasan İbn İshak'ın Camii'nde bulunuyordu. Ayrıca, Sâ mânî Medresesi'ne âit iki, Amidiye Medresesi'ne âit bir kütüphane mevcuttu. Merv'deki bir diğer kütüphane de son vezirlerden biri olan Mevdülmülk'e âitti. Bu arada Hatuniye Külliyesindeki kütüphane ile Demiriye Hankâh'ındaki kütüphane de zikredilebilir." 29

Doğu'daki büyük İslâm medeniyeti nihayet Moğol ve Tatar ordularının istilâsı ve Hülâgu Han'ın 1258 de Bağdat'ı tahribi ile büyük bir darbe yedi. Çağdaş bir yazar, Moğollar için: "Geldiler, söktüler, yaktılar, kestiler ve alıp götürdüler" demektedir. Ne Cengiz ne de Hülâgu Han, insan hayatına ve kültür kurumlarına karşı saygı duydular. Onlar camileri atlarına ahır yaptılar; kütüphaneleri yaktılar; çok kıymetli yazmaları yakacak olarak kullandılar; zaptettikleri şehirlerde taş üstünde taş, çamız üstünde baş bırakmadılar. Buhârâ'nın yağma edilmesi sırasında otuz bin kişi katledildi. Moğol hükümdarlarından hiç birinin göstermediği saygıyı yalnız Timur birazcık olsun fethedilmiş ülkelerin halkına karşı gösterdi. Bir çok kitapları topladı ve baş şehri Semerkand'da büyük bir kütüphane yaptırdı. 30

Kuzey Afrika, yahut bilhassa Mısır, Müslümanlığın ikinci büyük merkezi idi. Doğu'da Bağdat'ın gördüğü hizmeti burada Kahire yapıyordu. Araplar İskenderiye'yi 642 de aldıkları zaman şehrin 400 tiyatrosu, 4000 umumî hamamı, 600.000 nüfusu (bunun 200.000 i Romalı, 70.000 i yahudi) olduğuna dair tekrarlanan gelmiş rivayetlerin gerçekte bir ilgisi yoktur. Aynı zamanda, Müslümanların kütüphaneleri tahrip edip, yazmaları ile ateş yakıp 4000 hamamı ısıttıkları da gerçek değildir. İskenderiye şartlı olarak teslim alınmış, şehirdeki kilise ve binalara dokunulmamıştır. Arap vahşeti hakkındaki bu yalan bilgilere ilk defa XII. Yüzyıl'da yani olayın vukuundan altı asır sonra

²⁹ Yâkût, Mu'cam al-Buldân, IV, 509, 1. 9. Yazar, bu kısmın doğru çevirisinden ötürü, California Üniversitesi'nden Profesör William Popper'e şükranlarını sunar.

³⁰ Browne, *op. cit.*, II. 12.

rastlanır.³¹ Gerçekte İskenderiye, Arap istilâsından sonra bile, Hristiyan öğretmenlerin mümanaatına rağmen, felsefe, tıp ve matematikte Hellenistik araştırmaların Kuzey Afrika'daki merkezi olarak kalmıştır. Araplar şehirdeki büyük üniversiteye dokunmadılar ve Halife II. Ömer zamanında bu üniversite Antakya'ya nakledildi (718-720) ve böylece onun etkisi Bağdat ve İran'a kadar ulaştı.³² Kuzey Afrika Arapları kendi öz kültürlerini İskenderiye'ye tercih ettikleri Kahire'de geliştirdiler.³³

Kahire'de ilk kütüphane, Fâtîmî Halifesi El Aziz (975-996) tarafından 988 de, yine kendisinin tesis ettiği ve vakıflarından gelen gelirle otuz beş öğrencinin iâşe ve ibate edildiği Bilgi Evi'nin yanında kuruldu.³⁴ Bu okul kütüphanesinin muhtemelen 100.000 (bazılarına göre 600.000) adet ciltli kitabı vardı ki bunlar arasında altın ve gümüşle gayet sanatkârane tezhib edilmiş 2400 Kuran vardı. Bu eserler, kütüphanenin üstünde ayrı bir odaya konulmuştu. Kitapların geri kalanı, hukuk, gramer, belâgat, tarih, biyografi, astronomi ve kimyaya âit olup duvarlar boyunca konmuş ve raflara bölünmüş dolaplara yerleştirilmişti. Bu dolapların kapıları kilitliydi. Kapıların üzerine o bölümdeki kitapları ihtiva eden listeler asılmış ve bunlarda her bilim dahında eksik olan kitaplar da işaret edilmişti.³⁵

Bu koleksiyonun büyük bir kısmı, Halife El Hâkim bi-Emrillâh tarafından 1004 yılında kurulan ve içinde çok nadir eserler bulunan ve mübalağlı olarak 1.600.000 cilt eseri ihtiva ettiği söylenen Dârül-ilm veya Beytül-hikme'de toplanmıştı.

“Beytül-hikme (Bilgelik Evi) diye anılan bina, Hicri 395 (Milâdi 1004) yılının Cemâziyelâhur ayının sekizinci günü açıldı. Öğrenciler oraya yerleştiriler. Kitaplar, garnizon haline getirilmiş kalelerin (Fâtîmî Halifelerinin ikâmetgâhları) kütüphanelerinden getirildi ve halkın yararlanmasına sunuldu. Arzu eden herkes, istediği kitabı kopye etmede yahut okumada serbestti. Alimler, Kuran, astronomi, gramer, lûgat ve tıp üzerinde tetkikat yaptılar. Bina, bundan başka halılarla donatılmış, bütün kapı ve koridorlara perdeler

³¹ S. Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (New York, 1901), 12. s.

³² M. Meyerhof, “Das Schicksal der Schule von Alexandrien unter arabischer Herrschaft,” *Forschungen und Fortschritte*, VI, No. 26 (10 Eylül, 1930), 334; ve yine onun, “Von Alexandrien nach Bagdad, ein Beitrag zur Geschichte des philosophischen und medizinischen Unterrichts bei den Arabern”, *Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften* (Phil.-hist. Kl.), 1930.

³³ Meyerhof, *Rivista degli studi orientali*, XII (1929-30), 289.

³⁴ Pinto, *op. cit.*, 225. s.

³⁵ Grohmann, *op. cit.*, 432. s.

konmuş, tesisin korunması için idareciler, hizmetçiler, kapıcılar ve başka hizmetliler tayin edilmişti. Halife El Hâkim bi-Emrillâh'ın kütüphanesinden şu kitaplar getirtilmişti ..... ilim ve edebiyatla ilgili ve nefis hatla yazılmış kitaplar ki hiç bir hükümdar bunları bir araya getirmeye muktedir olamamıştı. El Hâkim, rütbe farkı gözetmeksizin, okumak veya her hangi bir kitaba başvurmak isteyen herkesin kütüphaneden yararlanmasına izin vermişti.³⁶

El Hâkim, kütüphane, akademi ve konferans salonundan teşekkül eden bu kurum için kitaplar satın almak üzere bir çok ülkelere adamlar gönderdi. Bütün diğer İslâm öğrenim kurumlarında olduğu gibi, burada da yoksul öğrencilere mürekkep, hokka, kamyş kalemler ve kağıt parasız veriliyordu. El Hâkim'in Bilgelik Evi'nin bütçesi, 200 dinarın üzerinde idi. Harcama, ayrıntıları ile şöyle bir durum gösteriyordu:³⁷

	Dinar
Abadanî hasır	10
Müstensihler için kâğıt	90
Kütüphanecinin aylığı	48
Su gideri.... ..	12
Hizmetkârların aylığı.... ..	15
Kâğıt, mürekkep ve kalem giderleri.....	12
Perdelerin onarılması.. ..	1
Yırtılmış ve yıpranmış kitapların onarımı	12
Kışım kullanılacak keçe perdeler..... ..	5
Kışım kullanılacak halılar... ..	4

Bu Bilgelik Evi'nin açılışından 60 yıl sonra, 1068 da Ebülferec yirmi beş deve yükü kitabı, askerlerinin ücretini ödemek için, 100.000 dinara sattı. Bir kaç ay sonra Türk askerleri Halife'nin kuvvetlerini yenip Sarayı işgal ve tamamen yağma ettiler. Askerî ayaklanma sırasında, kitapların nefis deri ciltleri yırtılıp bunlardan ayakkabı yapıldı. Yazmaların sayfeleri ya yığınlar halinde kumlara atıldı veya sonradan "kitaplar tepesi"³⁸ diye anılan, Abyar'a yakın bir yerde yakıldı. Bu felâketten sonra Fâtimî hükümdarları, tekrar kitap toplama faaliyetine başladılar. Bir asır sonra, 1171 de Selâhaddin Kahire'ye girince sarayda 120.000 ciltlik bir kütüphane buldu ve bu kitapları âlim veziri El Kadı El Fazıl'a verdi.³⁹

³⁶ Pinto, *op. cit.*, 227-28. sayfalarda Makrizî'den aktarma olarak vermiştir.

³⁷ Pinto, *op. cit.*, 232-33. ss.

³⁸ Lane-Poole, *op. cit.*, 149. s.

³⁹ *Ibid.*, 193. s.

El Hâkim'in Bilgelik Evi'nden başka Kahire, azıdan dört büyük özel kütüphaneye sahipti. Bunlardan ikisi Yahudilere,⁴⁰ üçüncüsü bir Arap emirine, dördüncüsü Kahire'li bir hekime âit bulunuyordu. Kahire'deki özel kütüphaneler hakkındaki bilgi, İbn Ebî Usaybi'a⁴¹ tarafından yazılan ve çok şümullü bir eser olan Yunan ve Arap Hekimleri tarihinden alınmıştır. Bundan öğrendiğimize göre, XI. Yüzyıl Fâtimî Emiri Mahmudüdevle İbn Fatik, klâsik ilimlerin büyük bir hayranı idi. O, tıp, matematik ve felsefeyi devrin en ünlü hocalarından tahsil etti ve kendisi de bir hoca ve yazar haline geldi. İbn Ebî Usaybi'a, "O, çok fazla yazı yazıyordu. O'nun kendi el yazısıyla yazmış olduğu bir çok eski kitaplar buldum" diyor. Mahmud İbn Fatik, "sayısız kitap" toplamıştı. İbn Ebi Usaybi'a'nın bulduğu kitapların çoğu lekeli olup, "suya daldırılmış hissini veriyordu". Kitapların bu acayip görünüşü, Kahire'li bir mantıkçı olan Şeyh Sadidüddin tarafından şöyle izah ediliyordu:

"Emir Fatik, ilim ve irfan sahibi olmayı isterdi ve bir kütüphane kurmuştu. Atından iner inmez kitaplarına koşar ve kimse O'nu kitaplarından ayıramazdı. Hiç bir şeyle meşgul olmaz, sadece okur ve yazardı ki O'nun için en önemli şey buydu. Kendisi gibi hükümdarlık ailesinden olan asil bir hanımla evliydi. O ölünce hanımı köleleriyle beraber kütüphaneye gitti. Kitaplara karşı büyük bir infial duyuyordu; çünkü kocası, onların yüzünden kendisinden uzak kalmıştı. Bir taraftan kocasına ağıt okumaya, öbür yandan da kitapları köleleri ile beraber evin içindeki geniş bir havuzun içine atmaya başladılar.⁴² Sonra kitaplar sudan çıkarıldı fakat çoğu hemen suyun içine batmıştı. İşte Fatik'in kitaplarının çoğunun lekeli oluşunun sebebi budur."⁴³

Kahire'nin dördüncü kütüphanesi 1139 da Aristo üzerine bir tefsir yazan, şair-hekim El Muarrif'e âit bulunuyordu. İbn Ebi Usaybi'a bu konuda şunları yazıyor:

⁴⁰ Sözü edilen iki Yahudi kütüphanesi, Yakub ben Killis ve Doktor Ephraim'e aitti. Dr. Pinto (*op. cit.*, 216. s.) "Kahire'de dünyanın en muhteşem kütüphanelerinden birisi bulunduğundan, özel kişiler, kitap koleksiyonlarına sahip olma gereğini duymamışlardır" demekle hata etmektedir.

⁴¹ 'Uyûn al-anbâ' fi tabakat al-atibbâ' adlı eser olup, A. Müller tarafından (Kahire, 1882 ve Königsberg, 1884) edisyonları yapılmıştır; özeti için: L. Leclerc, *Histoire de la médecine arabe* (Paris, 1876), I, 583-87 ye bakınız.

⁴² Kahire'deki her büyük evde, 1000 kitaplık bir kütüphaneyi içine alabilecek genişlikte havuzlar bulunurdu; A. Gabriel, *Les Fouilles d'al-Foustat* (Paris, 1921), Pl. XII. bakınız.

⁴³ M. Meyerhof'un, "Ueber einige Privatbibliotheken im fatimidischen Aegypten," *Rivista degli studi orientali*, XII (1929-30), 286-90, aktarılmıştır.

“Onun için, kitap satın alma ve okuma, başkalarını hayrete düşürecek derecede önemliydi. Mantıkçı Şeyh Sadidüddin’in bana söylediğine göre El Muarrif’in evinde geniş bir hol, kitap dolapları ile dolu olup, Muarrif, zamanının çoğunu burada okumak ve istinsah etmekle geçirirdi. Bilimin her dalında binlerce cilt kitaba sahip olan bu şahıs için söylenecek en güzel şey, bu kitapların her birinin arkasına güzel bir cümle yahut belirli bir eserin mahiyetine dikkati çeken kayıtlar koymuş olmasıdır. Ben, El Muarrif’in adını taşıyan ve o’na âit olan tıbbî ve ilmî bir çok kitap gördüm. Fakat bunların içinde fevkâlade güzel tefsir ve izahları hâvi olmayanını görmedim.”⁴⁴

Araplar, 711 de İspanya’yı fethedince, köklü ve mütecanis bir kültürle karşılaşmadılar. Araplar’dan önce yine buraya bir istilâci olarak gelmiş olan Vizigotlar, ilme fazla bir şey katmamışlardı. Bizans etkisi Güney’e inhisar etmiş; Katoliklik, Lâtince ile sınırlanmış ve Yahudiler kendi akademilerinde İbrani ve Aramî dillerini öğretmişlerdir.⁴⁵ Bu sebepten, Müslümanlar Kurtuba’yı başkent yapınca kendi kültürlerini yaratmak için uygun bir ortam bulmuş oldular.⁴⁶

İspanyol-Arap Medeniyeti, Müslümanların Suriye ve Mısır’da meydana getirdikleri uygarlığın bir benzeri idi. Bağdat ve Kahire’de olduğu gibi, Kurtuba’da da Halifeler âlim kimseler olarak ilmi himaye ediyorlardı. Yakın Doğu ve Kuzey Afrika’da olduğu gibi Araplar İspanya’ya da yeni ürünler getirmiş, tarımı geliştirmiş, sulama işini yaygın hale şokmuş, fabrikalar yapmış, zengin şehirler kurmuş ve ülkenin genel olarak refahını artırmışlardır. Kurtuba 200.000 evi, 600 camii ve 900 umumî hamamı ile muhtemelen İstanbul’dan sonra Avrupa’nın en büyük şehri haline geldi. Sokaklar taşla döşenmişti. Su evlere borularla getiriliyor ve şehir geceleri lambalarla aydınlatılıyordu. Halifelerin sarayının yirmi bir kapısı ve etraflarında mermer ve yeşimden süslü başlıkları olan 1293 sütun vardı. Saray yüzlerce gümüş lamba ile aydınlatılırdı. Hristiyan âlemi için Kurtuba, muhteşem ve efsanevî bir şehirdi. Bundan ötürü, Kuzey İspanya, Fransa, İtalya ve hattâ Almanya’dan bir çok seyyahın hayranlığını cezbediyordu.⁴⁷

⁴⁴ Meyerhof, *Ibid.*, 288-89’dan aktarılmıştır.

⁴⁵ R. Altamira, *A History of Spanish Civilization*, çev.: P. Volkov (London, 1930), 45, 47. ss.

⁴⁶ Arap kütüphaneleri ve okulları için en iyi rehber: J. Ribera y Tarrago’nun *Disertaciones y opusculos* (Madrid, 1928) ile özellikle onun, Kurtuba’da ayrıca basılmış olan (3. ed., 1925), “Bibliofilos y bibliotecas en la Espana musulmana,” I, 181-228 adlı eseridir. Ayrıca, H. Derenbourg, *Les Manuscrits arabes de l’Escorial* (Paris, 1929) bakınız.

Altamira *loc. cit.*,⁴⁷, 49-51. ss; M. Casiri, *Biblioteca arabico-hispana escorialensis* (Madrid, 1760-70), II, 151.

İspanyol-Arap okulları ve ilmi de dünyaca meşhur oldu. Diğer İslâm merkezlerinde olduğu gibi Araplar, Yunan ilimlerini geliştirdiler; orijinal kitaplar yazdılar, ilmi teşvik ettiler; okullar kurdular ve medreseler tesis ettiler. Okul programları, dinî bilgilerin yanısıra gramer ve şiir, tarih ve hukuk, felsefe ve tabî ilimleri de ihtiva ediyordu. hattâ kadınlar bile eğitime tâbi tutuluyordu. Edebiyat ve ilim dili Arapça idi. Fakat halk şairleri çalıp söylerken Lâtince ile karışık bir avam ağzı kullanıyorlardı. “Mozarabes” diye anılan Araplaşmış Hıristiyan İspanyollar, Arap edebiyatını Lâtin edebiyatına tercih ettiler ve bunlardan bazıları Lâtince eserleri Arapçaya çevirdi. IX. Yüzyıl Hıristiyan rahiplerinden Kurtuba’lı San Alvaro bundan acı bir şekilde şöyle şikayet ediyor:

“Meslekdaşlarımdan çoğu Arap şiir ve hikâyelerini okuyorlar, İslâm İlahiyatçı ve felsefecilerinin eserlerini inceliyorlardı. Fakat bunu, onları tekzip için değil, fikirlerini Arapça olarak daha doğru ve zarif bir şekilde ifade etmeyi öğrenmek için yapıyorlardı. Yazık ki kabiliyetleri ile tanınmış bütün genç Hıristiyanlar sadece Arap dili ve edebiyatını biliyor; Arapça kitapları şevkle okuyor ve inceliyor ve büyük kütüphanelerin muazzam masraflarına bakıp her yerde onların edebiyatlarının hayran olunmaya değer olduğunu bağırarak ilan ediyorlardı. Eyvah! ne kadar acı, Hıristiyanlar kendi dillerini bilmiyorlar (*Heu pro dolor, Linguam suam nesciunt Christiani*).”⁴⁸

Arap İspanyası’nın bütün önemli şehirlerinde kurulan kütüphanelerin sayısı yetmişten az değildi. En büyük kütüphane – O zaman için dünyanın en büyük kütüphanesi olduğuna şüphe bulunmayan– Halife II. Hakem (ölümü 976) tarafından Kurtuba’da kuruldu. II. Hakem fevkâlade geniş bilgiye sahip olmakla şöhret kazanmıştır. Bununla beraber, konu ile ilgili Arapça kaynağın her türlü şüphenin üstünde kaldığı iddia edilemez. Filhakika bir İslâm tarihçisi şöyle diyor:

“Hakem’in kütüphanesinde hiç bir kitap yoktu ki mahiyeti ne olursa olsun Halife onu okumamış yahut ara kapak üzerine yazarının adını, soy adını, baba adını, mensup olduğu kabileyi ve onun doğum-ölüm yıllarını kaydetmemiş olsun.”⁴⁹

Bu, gerçek olsun veya olmasın, Hakem kendisini sadece okumaya vermemiş, aynı zamanda, Kurtuba’ya mümtaz edebiyatçıları getirtmiş ve çok sayıda kitap toplamıştı. O’nun İslâm dünyasının bütün kitap pazarlarında

⁴⁸ Americo Castro, *Lengua en senanza y literatura* (Madrid, 1924), 135. s.

⁴⁹ Al-Makkari, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, çev.: P. de Gayangos (London, 1843), II, 170 adlı eserinde yukarıdaki sözleri İbnül’İbar’dan aktarmıştır.

kitap satın almakla görevli adamları vardı. Âlicenap ve eli açık bir insan olarak sadece fakir ilim adamlarına ve öğrencilere yardım etmekle kalmamıştı. Nitekim, Kurtuba'da kendi kurduğu yirmi yedi okulun öğretmenlerinin maaşını cebinden vermekteydi. Hattâ bir defasında Ebülferec'in *Kitâb al-Ağâni*'nin birinci kopyası için 1000 dinar ödedi. Tarihçi İbnül'İbar "Hakem çok fazıl ve toleranslı bir insandı; Sarayı'na gelen bütün insanlara çok iyi muamele ederdi."⁵¹ demektedir.

Sonuç olarak kütüphanede 400.000 ilâ 600.000 arasında eser bulunduğu ve bunlardan bazılarının Halife tarafından kataloga geçirildiği ve tahşiye edildiği söylenir. Yine İbnül'İbar'ın yazdığına göre:

"Beni Mervan Sarayı'nda kütüphane ve kitap deposunun muhafızı olan harem ağası Talid'in bana söylediğine göre, sadece kitapların katalogu 44 cilt tutuyordu. Her cilt yirmi yapraktan ibaret olup kitapların adını veriyor ve tavsifini yapıyordu."⁵²

Kütüphaneciler, müstensihler ve ciltçiler, kitap koleksiyonlarının da bulunduğu Mervan Sarayı'ndaki istinsahhaneye yerleştirildiler.

Kurtuba aynı zamanda İspanya'nın en geniş kitap çarşısına sahipti. Pazarlarda yazma eserler, her hangi bir eşya gibi alınır ve satılırdı. Zengin kimseler, şimdi olduğu gibi, teşhir için kitaplar satın alırlardı. X. Yüzyıl'da bir ilim adamı bu konuya şöyle değiniyor:

"Kurtuba'ya her gidişimde uzun zamandanberi aradığım bir kitabı bulmak amacıyla bir kere de kitap pazarına uğrardım. Neticede onun fevkâlade yazılmış bir nüshasını gördüm. Neş'e içinde artırmaya girdim. Fakat her defasında karşı taraf daha fazla artırıyor. Bu işe, kitap asıl değerini geçinceye kadar devam ettim. Bunun üzerine mezadı idare eden şahsa, fiyatı bu kadar çok artıran rakibimin kim olduğunu sordum. O beni, zengin giyimli bir beyle tanıttı. Kendimi bir doktor olarak takdim edip, kitabın fiyatını bu kadar artırmanın lüzumsuz olduğunu, eğer ona gerçekten ihtiyacı varsa kendisine bırakabileceğimi söyledim. Bana: Ne ilim adamıyım ne de kitabın neye âit olduğunu biliyorum fakat şehrin tanınmış adamları arasında kendimi göstermek için bir kütüphane meydana getirmekle meşgulüm. Kütüphanemde kalan boş bir yeri bu kitabın dolduracağımı sanıyorum, esasen kitabın çok güzel yazılmış ve ciltlenmiş olması hoşuma gitti. Fiyatının fazla olu-

⁵⁰ Al-Makkari, *op. cit.*, 168; Nicholson, *op. cit.*, 419.

⁵¹ Al-Makkari, *op. cit.*, 168-69, İbnül'İbar'dan aktarmıştır.

⁵² İbnül'İbar bu konuda yegâne kaynaktır. Okuyuculara hatırlatmak yerinde olur ki o bunları 1210 da yani Hakem'den iki buçuk asır sonra yazdı.

şuna önem verdiğim yok, Allah bana yeteri kadar bir servet ihsan etmiş, dedi.”⁵³

Kurtuba’lı bir kadı olan Ebül Mütrif (ölümü 1011) çoğunluğunu nadir eserlerle hat şaheserlerinin teşkil ettiği muhteşem bir kütüphaneye sahipti. O’nun altı müstensihî durmadan çalışırdı. Kendisi çok sayıda kitap satın alırdı. Hiç bir zaman yazmaları iare etmez fakat hediye edilmek üzere kopyalarını yaptırırdı. Mütrif’in ölümünden sonra kütüphanesi bir camide bütün bir yıl boyunca 40.000 dinara mezatta satıldı.⁵⁴

Genel ve özel bütün bu kütüphanelerin sonuçları bir facia oldu. Müslümanlar arasındaki iç savaşlar ve Mağribilerle Hıristiyan prensler arasındaki mücadeleler sırasında her şey gibi kitaplar da tahrip edildi. Arap tarihçisi “Kitapların bazıları Sevil’e, bazıları Gırnata’ya, bir kısmı Almeira’ya ve diğer eyalet şehirlerine götürüldü. Ben, Toledo’da bu genel tahripten kurtarılmış pek çok kitap gördüm.”⁵⁵ demektedir.

Gibbon, “Arap ilimlerinin hâkimiyeti 500 yıl sürdü... Bu Devir, Avrupa kaynaklarının en karanlık ve hareketsiz olduğu zamana rastlar”. diyor.⁵⁶ Büyük tarihçinin Orta Çağ Batı uygarlığını ciddi şekilde ithamının üzerinde durmasak bile, gerçek şudur ki fen yüzyıllar boyunca, Orta Çağ öğreniminin diğer dallarından daha geriydi. Batı ilminin yeniden canlanması, Arap ilimlerinin Batı Avrupa milletleri üzerindeki etkisi ve İslâm ilim eserlerinin o çağın milletlerarası öğrenim dili olan Lâtince’ye süratle çevrilmesi sayesinde oldu.

İslâm kütüphaneleri tarihinin en şerefli ve son safhası belki de Batı’da ilmin doğuşuna yaptığı hizmet olmuştur. Bu konuyu anlayabilmek için, İspanya’nın müslüman olmuş Mağribîler tarafından 711 de fethi ve Kurtuba’da halifelîğin kuruluşunu; Sicilya’nın 831-1090 yılları arasında bir müslüman eyaleti olduğunu ve bu büyük ada ile Güney İtalya arasındaki çok yakın bağlardan ötürü “Çizmenin ayak kısmının” büyük ölçüde İslâm tesirinde kaldığını hatırlamak gerekir. Bu sebepten, aşağı İtalya ve İspanya yolu ile İslâmî ilimler –hatırlanmalıdır ki bunlar Yunan, İran yahut Hint menşeli idi– Batı Avrupa’ya nüfuz etti.

İlk giriş kapısı Güney İtalya oldu. Salerno’daki tıp okulunun kuruluşunda, uzaktan da olsa, Bizans tesirinin olduğu hissedilirse de, aslında bu

⁵³ Bu kısım Grohmann, *op. cit.*, 441-42 den aktarılmıştır.

⁵⁴ W. Gottschalk, “Die Bibliotheken der Araber im Zeitalter der Abassiden,” *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, XLVII (1930), 1-6; Grohmann, *op. cit.*, 440-41.

⁵⁵ Bukhsh, *Nineteenth Century*, LII, 129-31, den aktarılmıştır.

⁵⁶ *Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. Bury, VI, 28.

okul, Aşağı İtalya'da Otranto'lu bir yahudi olan Shabbethai ben-Abraham ben-Joel vastasıyla X. Yüzyıl'da Arap tıbbından etkilenmiştir. Shabbethai, Müslüman korsanları tarafından 925 yılında esir edilmiş ve Palermo'ya götürülmüştü. Orada Arapça öğrendi ve "Yunan, Arap, Babil ve Hint ilimlerinin hepsini tahsil etti". Hatırlanacağı gibi, Güney İtalya bu sırada Bizanslılar'a âittir. Sicilya da IX. Yüzyıl'da Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Bunun sonucunda Salerno, Otranto, Rossano ve Monte Cassino okullarında Yunan ve Arap öğrenimleri karşı karşıya gelmiştir. 950 de Lorraine'in Gorze Manastırı'ndan John, Aristo'nun *Kategoriler* ve Porphyry'nin *Isagoge* adlı eserlerinin nüshalarını Calabria'dan Almanya'ya götürmüştür.

Gorze'li John, aynı zamanda, Arabî ilimlerin Alplerin kuzey tarafına geçmesi ve Avrupa'da yayılmasında aracı olan ilk insandır. Alman İmparatoru Büyük Otto, 953 yılında Gorze'li John'u diplomatik bir görevle Kurtuba'ya Halife III. Abdurrahman nezdine gönderdi. John orada Halife katında büyük bir itibarı olan İspanyol Yahudi bilgin ünlü İbn Şaprut'a rastladı. John burada hemen hemen üç yıla yakın kaldı ve bu müddet içinde Arap dilini öğrendi. 956 da Almanya'ya dönerken beraberinde bir at yükü Arapça kitap götürdü. Bu eserlerin neye dair olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Fakat inandırıcı delillere göre bunlardan bazılarının ilmi mahiyette eserler olması gerekir. Zira, XI. Yüzyıl'da Lorraine okullarında ilme, özellikle matematiğe karşı şayam hayret bir alâka gelişmiş ve hattâ bu ilgi Ren'e, Flander içlerine kadar uzanmıştı. Arabî ilimlere karşı ilginin, az da olsa, Lotharingian ve Flemish okullarında kök salmış olduğuna inanmak için ciddi sebepler mevcuttur. Danimarka Kralı Knud İngiltere'yi fethedince (1000-1035), yerli Anglo-Sakson piskoposlara güvenmeyip Lotharingian ve Flemish piskoposlar getirtti. Bunlardan beşinin Arabî ilimlere ünsiyeti olduğu bilinmektedir. İçlerinde en meşhuru Hereford Piskoposu Robert de Losinga olup bulunduğu yer, XII. Yüzyıl'ın sonlarında İngiltere'de Arap tetkiklerinin en faal bir merkezi haline gelmişti. Aynı Yüzyıl'da bir Fransız rahibi olan ve 1124 te ölen Guibert de Nogent, Arap astronomisinin dikkate değer bir methiyelerini yapan bir eser meydana getirmişti.⁵⁸

Arapça ilim eserlerini Lâtince'ye⁵⁹ ilk defa çeviren batılı mütercim, Constantinus Africanus olmuştur. Bir Hristiyan olan bu şahıs, Kartaca'da doğ-

⁵⁷ J. W. Thompson, "The Introduction of Arabic Science into Lorraine in the Tenth Century," *Isis*, XII (1929), 184-94.

⁵⁸ *Ibid.*, 191. s. ve n. 33.

⁵⁹ Bu konudaki literatür geniştir. H. Suter, "in *Die Araber als Vermittler der Wissenschaft und deren Uebergang vom Orient zum Occident* (Leipzig, 1897) adlı eserinde sözü edilen, Wüsten-

muş ve uzun yıllar orada İslâm tâbiyyetinde kalmıştı. Doğu'da seyahat etti ve 1056 ya doğru Monte Cassino'ya keşiş oldu. 1087 de orada öldü. Çevirileri Güney İtalya'da yapılan ilmî tetkiklere büyük ölçüde tesir etmiştir. Tarihçi Ostia'lı Leo, O'nu, "Doğu ve Batı'nın mümtaz bir âlimi" diye tesmiye ediyordu. Salerno, ananevi Yunan tıbbına sadakat gösterdiği bir sırada, Monte Cassino'daki tıp öğretimi Arap tıbbının esaslarına dayanıyordu.

Arabi ilimlerin başlıca yayılma merkezi, Toledo şehri idi. Bu şehrin, 1085 te hristiyanlar tarafından geri alınışı, ortaçağ ilim tarihinde bir dönüm noktasıdır. Victor Rose'un dediği gibi "Toledo, Hristiyanlarla Müslümanlar arasında bilgi alışverişinin yapıldığı en tabii bir yerdirdi". Profesör Haskins'e göre bu ilim merkezinde:

"Çok miktarda Arapça kitaplar ve her iki dile hakim insanlar bulunmaktaydı. Bu Mozarab yani Araplaşmış hristiyanların ve orada oturan Yahudilerin yardımıyla kurulmuş olan bir okulda Arapça-Latince ilim kitapları bütün beldelerden getirilir ve bilgiye susamışlar için tercüme edilirdi.⁶⁰

Toledolu Archbishop Raymond, (1125-51) bu hareketin teşvikçisi olarak öğülmeye değer.

Şayanı dikkattir ki bu mütercimlerin öncüleri ve büyük bir kısmı İngilizdir. Bu gelişme için kesin bir tarih verilemezse de Bath'lı Adelard'ın *Astronomik Tablolar*'ı 1126 olarak tarihlenmektedir. Bu arada diğer dört İngiliz de zikredilebilir: Hereford'lu Roger, Morley'li Daniel, Sareshel'li Alfred ve Alexander Nequam. Adelard Bath keşişi ve Kral I. Henry'nin kuzeni olup, bu tetkiklerde öncü durumunda idi. Manastır hayatı yaşayacağı yerde, Doğuda bir hayli seyahat etmiş ve Arapçayı öğrenmiştir. Onun *Tabiat Üzerine Sorular* adlı eseri, denilebilir ki bir fikri inkılâbın başlaması oldu. Roger, Hereford kilisesi azası idi ve bir çok astronomi çalışmaları yanında, 1178 de Hereford meridiyeni için bir sıra cetveller tanzim etti. Bu arada, Malvern'li Walcher'in 1092 tarihinde güneş ve ay tutulması olayından, İngiltere ile İtalya arasındaki zaman farkını tesbit ettiği unutulmamalıdır. Hereford bu sırada ilmi tetkiklerde İngiltere içinde birinci plânda gelen bir şehir idi. Morley'li Daniel, 1170 sıralarında tetkikat için İngiltere'den ayrılıp Paris'e geldi, fakat orada ahkâm-ı diniye tetkiklerinin kuvvetli olduğunu gördü;⁶¹

feld, Steinschneider ve August Müller'in çalışmalarına bakınız; Ayrıca, C. H. Haskins, *Studies in the History of Medieval Science* (Cambridge, 1924); Lynn Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science* (New York, 1923), II, IV. Kitap'a bakınız.

⁶⁰ Haskins, *op. cit.*, 52. s.

⁶¹ R. W. Hunt, "English Learning in the Late Twelfth century," *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th ser., XIX (1936), 24.

ve bu yüzden Toledo'ya gitti. Orada, daha sonra dikkatimizi çekecek olan bir başka mütercim olan, Cremona'lı Gerard'la beraber çalıştı ve İngiltere'ye bir çok yazmalarla döndü. Hunt'un yazdığına göre:

“... Northampton'a giderken, orada büyük alâka duyduğu konuların öğretildiğini işitti. Norwich piskoposuyla tanıştı ve bu zat kendisinden Toledo'da öğrenimin nasıl olduğunu sordu. Bunları, *Philosophia* adlı ve kısmen kozmoloji kısmen de astronomi ile ilgili olan eserinde yazdı. Onun alâkası daha fazla, kuvvetle müdafaa ettiği yeni tercümelemlerin kullanılışı üzerinde toplanır.....”

Sareshel'li Alferd daha önemli bir şahıs olmasına rağmen, maalesef hayatı konusunda, başka ülkelerde⁶² tetkikat yapmış bir İngiliz olmaktan başka bir şey bilinmiyor. Muhtemelen İngiltere'ye döndü. Sahte-Aristo'dan yaptığı *De vegetalibus*'u Hereford'lu Roger'e, *De motu cordis* tercümesini de Alexander Nequam'a ithaf etti. *De motu cordis* de biyolojik konulara yer verilmiş olup, müstakil bir kıymeti haizdir. Haskins'e göre: “O çağın Latin müelliflerinin hiçbirinde raslayamayacağımız kadar, Aristodan iktibaslara sahiptir.”⁶³ Alfred'in arkadaşı Alexander Nequam, keşiş oluncaya kadar, ilmi eserler yazmamıştır. İşe, ahlâkî dersler vermekle başlamış ve böylece ilme intisabı biraz da tesadüfi olmuştur. Fakat onun çalışmaları üzerinde aşağıdaki sebeplerden dolayı durmak gerekir: “Yeni Aristo” nun çevrilmesi ile onun yayılması ve asimile edilmesi arasında çok uzun bir zamana ihtiyaç hasıl oldu. Yeni tetkiklerden anlaşıldığına göre, bu ameliyede en önemli şahıslar naturalistler, özellikle, Salerno'lu doktorlar olmuştur. Alexander sadece Batı'da Aristo'nun Yunanca-Latine ve Arapça-Latine tercümelemlerini bilen ilk şahıs olarak değil, aynı zamanda en azından Salerno'lu bir doktoru da tanıyan kişi olarak temayüz etmişti. Zira, *De naturis rerum* adlı eserinin bazı kısımlarının bütün bölümleri, Calabria'lı Urso'nun *Aphorismi* şerhinden doğrudan doğruya alınmıştı.⁶⁴

Toledo'nun daima tercüme faaliyetlerinin başlıca merkezi kalmasına rağmen, biz, Barcelona, Pamplona, Segovia ve Güney Fransa'da Béziers, Narbonne ve Toulouse'da mütercimlere rashyoruz. Hiç olmasa kemiyet bakımından, en büyük iki mütercim İtalya'dan Cremona'lı Gerard ve

⁶² C. Baeumker, “Die Stellung des Alfred von Sarashel”, *Sitzungsberichte d. bayerischen Akademie der Wissenschaften* (Phil-hist. Kl.), 1913, Abt. 9.

⁶³ Haskings, *op. cit.*, 129. s.

⁶⁴ A. Birkenmaier, “Le Rôle Joué par les médecins et les naturalistes dans la réception d'Aristote au XIIe et XIIIe siècles,” *Extrait de la Pologne au VIe Congrès international des sciences hist.* (Oslo, 1928) (Varşova, 1930), 5. s; Karşıla: Hunt, *op. cit.*, 25. s, n. 2.

Tivoli'li Plato idi. İlki, 1187 de ölmüş ve hayatının büyük kısmını Toledo'da geçirmiştir. 73 yaşında öldüğü zaman, Arapçadan Latinceye 71 ilmî eseri çevirmiş bulunuyordu. Tivoli'li Plato'da hemen hemen onun kadar velûttu. Çevirilerinin birine koyduğu önsözde, Batı astronomisini iğneliyerek şöyle ayıplar:

“Latinler... astronomide tek bir yazara sahip değillerdir. Kitap olarak sadece divanelik, rüya ve yaşlı hanım masallarına maliktirler. Bu sebeplerden ben, Tivoli'li Plato, dilimizi ihtiyacı olduğu konularda zenginleştirmek ve bilinmeyen bir lisanın hazinelerini getirmek üzere harekete geçtim.”

1200 tarihinde optik, fizik ve genellikle menazır ilimlerine ilâve olarak, Yunan tıbbının bütün külliyyatının-Hipokrat ve Calinus'un eserlerinin Latinceye tercümesi ve bunlarla beraber, Arap tıbbının şumullü bir hülâsası İbn Sînân'ın *Kitab al-Kanun fi'l-tıbb'ında* yapılmıştı. Erken Orta Çağda, Pliny'nin *Tarih-i Tabii'si*, Seneca'nın *Tabiat Üzerine Sorular'ı* ve diğer Roma müelliflerinin eserlerinin ihtiva ettiği bilgiler nasıl alınmışsa, şimdi de, Orta Çağın sonlarında yeni Yunan-Arap bilimleri öylece hülâsa ediliyor ve anlaşılmasına çalışılıyordu. Tabii büyük eksikliklerle, Batı Avrupa, 13. yüzyılda, Yunan, Yunan-Doğu, Bizans ve Arap gibi dört büyük kültürün kanunî mirascısı haline geldi. ⁶⁵.

Bu çağdan itibaren “yeni” ilim, İmparator II. Frederik ve Kastil Kralı X. Alfonso (ölümü. 1284) ⁶⁶ gibi devrin iki hükümdarının inhisarına girdi. Michael Scot, İmparatorun himayesinde ve onun mütercimi idi. Frederick onu Sicilya'da ⁶⁷ Palermo sarayına çağırıcaya kadar, uzun zaman İspanya'da incelemelerde bulunmuştu. Michael Scot, 1200 tarihlerine doğru İskoçya veya İrlanda'da doğmuştu. Sonuncu yerde doğmuş olması ihtimali daha kuvvetlidir. Oxford ve Paris'te muhtemelen Padua ve Florence'da da tahsil gördükten sonra Toledo'da yerleşti. Orada kendini, çeşitli ilmî eserlerin Arapçadan Latinceye çevrilmesine vakfetti. Bilinen en güzel çalışması, *Liber phisionomie* olup, tıp ve fizyoloji üzerine bir hayli bilgiyi ihtiva eder.

Kastil İspanyası'nda II. Frederick'in genç çağdaşı X. Alfonso, ilmi teşvik eden bir diğer insandı. Öğrenmeye karşı olan gayretinden dolayı, çok defa yazıldığı gibi, “akıllı” diye değil, İl Sabio “âlim” diye tanınır. Öğren-

⁶⁵ Sibyl D. Wingate, *The Medieval Latin Version of the Aristotelian Scientific Corpus, With Spciale Reference to the Biological Works* (London, 1931).

⁶⁶ Haskings, *op. cit.*, v. d.; E. Kantorowics, *Frederick the Second, 1194-1250*, çev.: E. D. Lorimer (London, 1931), v. d.

⁶⁷ C. H. Haskings, “Michael Scot in Spain,” *Homenaje a Bonilla y San Martin*, publicado por la facultad de filosofia y letras de la Universidad Central (Madrid, 1930), II, 129-34.

me ve bilim aşkını Arap hocalarından kazanmıştır. Bir talih eseri olarak, mutaassıp değildi. Onunla ilgili olarak şu meşhur söz söylenir: “Eğer Allah dünyayı yaratırken bana danışmış olsaydı, düzeltilmesi gerekli bazı şeyler tavsiye edebilirdim.” X. Alfons Salamanca Üniversitesini kurdu, ilk millî İspanya tarihini yazmaya başladı ve devletin ilk kanunlarını hazırladı. Onun ilme en büyük kontrübüsyonu, bir seri astronomik hesapları ihtiva eden ve sarayına davet ettiği Arap astronomları tarafından hazırlanmış olan *Alfons Cevvelleri*'dir. Bunlar, 15. yüzyılın sonunda Regiomontanus tarafından daha genişletilmiş ve geliştirilmişleri yapılmaya kadar Avrupa'da kullanıldı.⁶⁸

Özet olarak: 13. yüzyılın yarısından önce, İslâm kütüphanelerindeki en kıymetli malzeme tercüme şeklinde Avrupa ilim adamlarının istifadesine sunuldu. Bu tam zamanında yapılmış oldu. Zira bildiğimiz üzere Müslüman Doğu, 13. yüzyılın yarısında, Moğol istilâsı ile hemen tamamıyla yıkıldı ve 15. Yüzyılda Osmanlı Türklerinin yükselmeye başlamasına kadar kendine gelemedi. Batıda Müslümanlığın devamı daha bir müddet için garanti altına alınmış bulunuyordu. Mağribilerin İspanya'dan 1492 yılında kovuluşlarını Arapça binlerce kitabın yakılışı takip etti. Kurtarılabilen kitaplar, Fas yahut Tunus kütüphanelerine götürüldü. İmparator V. Şarlken'in 1536 da Tunus'u yağması sırasında Arapça yazılı bütün eserler yakıldı. İspanya Arapça yazmalardan öylesine temizlendi ki II. Philip Escorial'i kurduğu vakit, imparatorluk içinde Arapça tek bir yazma bulunamadı. Talih eseri olarak, bir Mağribî gemisinin zaptedilmesi ve içinde çok sayıda yazma eserlerin bulunması Kraliyet kütüphanecisini üzüntüden kurtardı. Fakat, Haziran 1674 te Escorial'da çıkan yangın 8,000 Arapça eserin mahvolmasına sebep oldu. Bir asır sonra, Michael Casiri, Escorial'daki Arapça koleksiyonların kataloğunu yapmaya başlayınca ancak 1824 adet yazma buldu. Bunlar, muhtemelen geçmişte Kurtuba'nın en büyük kütüphanelerinden artakalan eserlerdi.

⁶⁸ Onüçüncü yüzyılda, Yunan ilminin başka çevirileri için: *Journal des Savants*, March, 1880, 149-50, bakınız.